ներում և մանավանդ ծովամերձ քաղաքներում բանող արևմտահայ պանդուխտ մշակների մեջ։ Ակտիվ դեր վերապահելով մշակ դասին, Բաֆֆին հանդիպումներ է ունենում նրա ներկայացուցիչների հետ և ինչպես իր «Կյանքի բովում» գրում էր Շիրվանզադեն, սիրով էր ընդունում ցնցոտիներում կծկված մշեցի մշակներին, խրախուսում նրանց։

Հետագայում Գ. Միրզոյանը հիշում էր այն աշխատանքները, որ Բաֆֆու հետ միասին նրանք կատարում էին արևմտահայ մշակների շրջանում։ «Մենք աշխատում ենք այստեղ (Թիֆլիսում) մշեցի, ալաշկերտցի և այլ թուրքահայ համալների մեջ՝ որոշ քաղաքական պրոպագանդ անել, նրանց պատրաստել, երիտասարդ ուժեր ուղարկել երկիրը, ապաստամբացնել բրոշյուրներ և զենք փոխադրել»[63]։ Մշակների այդ խմբակից դուրս եկան հետագայում իրենց հայդուկային գործունեությամբ նշանավոր դարձած Մարզար վարժապետը, վարդենիցի Քալոր Պետրոսը և ուրիշներ։

Ազգային-ազատագրական շարժման գլխավոր շարժիչ ուժը տեսնելով հայ ժողովրդի դեմոկրատական խավերի մեջ, Բաֆֆին ջանում էր այդ շարժման ոլորտը ներգրավել նաև համալսարանական երիտասարդության առավել «հաջող» մասը, նախապատրաստել նրանց ազատագրական պայքարի հետագա գոտեմարտերին։ Սակայն Բաֆֆին, ինչպես և իր ժամանակի շատ գործիչներ, չհասան այն գիտակցությանը, որ ընդհանուր հեղափոխական-ազատագրական շարժումներից մեկուսացած ազգային պայքարն ինքյան չէր կարող ունենալ հաղթանակի ստույգ երաշխիք։

4. ՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

Հայ ժողովրդի հասարակական մտքի զարգացումն ու ազատագրական շարժումների ծավալումը հրատապ խնդիր էին առաջադրում դասակարգային ուժերի խմբավորման ու քաղաքական կազմակերպությունների ձևավորման համար։ Կենսական պահանջ էր դառնում տարբերյալորեն բարձրացող ժողովրդական հուզումները մեկ ընդհանուր ընթացքի մեջ դնել ու գլխավորել։

1880-ական թվականներին ազատագրական պայքարի գաղափարը առավել հստակ բնույթ ստացավ շնորհիվ Խրիմյանի և Մկրտիչ Փորթուգալյանի ծավալած հասարակական-քաղաքական գործունեության։

Մկրտիչ Փորթուգալյանը 1870-ական թվականների Կ. Պոլսի առաջադեմ երիտասարդների մտավորական շարժումների ակտիվ մասնակիցներից էր. Մինաս Չերազի, Արփիար Արփիարյանի գործակիցը։ Կ. Պոլսի հայրենասերների Միացյալ ընկերությունը հաշվի առնելով Փորթուգալյանի ունակությունները նրան ուղարկեց Վասպուրական՝ դպրոցական գործը գլխավորելու համար։ Վանում Փորթուգալյանը լուսավորական լայն աշխատանք ծավալեց. իր շուրջը համախմբելով երիտասարդությանը, ստեղծեց «Առաջադիմական միությունը», որը թաղային ընտրությունների ժամանակ պայքարում էր «Ազատական» կոչվող թեկնածուների համար, դատապարտում հետադիմական ուժերին։ Վանի հասարակական կյանքում կարևոր երևույթ էր «Ազգային սահմանադրության տարեդարձ» նշումը 1879 թ., որի ժամանակ «Առաջադիմական միությունը» առաջադրեց գավառներում տարվելիք լուսավորական և ազգային։

63 ՄԼԻ-ի հայկական մասնաճյուղի արխիվ, ֆ. 4047, գ. 219ա, թ. 62 և հետ.։

ազատագրական աշխատանքների իր ծրագիրը։ Այդ գաղափարների ազդեցության տակ Վանում ստեղծվեց նաև «Ջինակիրք» ընկերությունը, որի նպատակն էր զենք հայթայթել և Վարագա լեռան բարձունքներում զինավարժությամբ զբաղվել։

Այդ ժամանակ Կ. Պոլսից Վան էր եկել նաև ուսուցիչ Տաճատ Պեյլերյանը և Անդրկովկասի Նուխի քաղաքից ռուս-թուրքական պատերազմի մասնակից, ռուսական բանակի սպա Սողոմոնյանը, որոնց օգնությամբ Փորթուգալյանը կազմակերպեց «Քաղաքական ակումբ»։ Շուտով, սակայն, սկսվեցին թուրքական կառավարության հետապնդումներն ու ձերբակալությունները, «Քաղաքական ակումբը» փակվեց, Տ. Պեյլերյանն ու Սողոմոնյանը, խուսափելով հետապնդումից, կարողացան անցնել Կովկաս։ Կովկասից Վան ժամանած ազատամիտ երիտասարդներից էին նաև Հովհաննես Շիրվանյանը, Թովմաս Կինոյանը, Մկրտիչ Սեֆիլյանը և ուրիշներ, որոնք զգալի թափ հաղորդեցին մտավորական շարժմանը։ Սակայն սրանք ձերբակալվեցին ու բանտ նետվեցին։

Բաֆֆու ազատագրական գաղափարները լայն արձագանք էին գտնում երիտասարդության շրջանում։ Այդ գաղափարների ազդեցության տակ ձևավորված Փորթուգալյանի «Հայրենասիրաց ընկերությունը» իր լոզունգը դարձրեց. «զենքով կռվել և ձեռք բերել ազգային փրկությունը»։ 1885 թ. հալածանքները ավելի սուր բնույթ ստացան։ Խրիմյանը աքսորվեց Կ. Պոլիս, Փորթուգալյանը ևս հեռացվեց Վանից։ Սակայն նրանք շարունակեցին գործել, հայ ժողովրդի ազատագրման ուղիներ որոնել։

Վանից անցնելով արտասահման, Մկրտիչ Փորթուգալյանը 1885 թ. Մարսելում սկսում է հրատարակել «Արմենիա» հայերեն թերթը, որի էջերում մերկացվում էին թուրք փաշաների, բուրդ բեյերի ու սուլթանական կառավարության հալածանքները հայ ժողովրդի նկատմամբ։ Թերթը բողոքի ձայն էր բարձրացնում այդ անիրավությունների դեմ և եվրոպական տերությունների ուշադրությունը հրավիրում Հայկական հարցի վրա։ «Արմենիան» ժամանակի մամուլի ազատ օրգաններից մեկն էր, որ կարողանում էր անկաշկանդ մերկացնել բռնակալներին։ Նա միաժամանակ նշում էր հայ շինականի պայքարի և ազատության ուղիները։ Դա բուլղար ժողովրդի ազատագրական պայքարի ուղին էր, որը պետք է ընդօրինակեին հայերը։ Այդ նպատակով էլ Մ. Փորթուգալյանը հաջորդաբար հրատարակում է բուլղարական շարժման և նրա դեկավարների հերոսական պատմության դրվագները։ Հատկապես ազդեցիկ նշանակություն ուներ այն փաստը, որ 1885 թ. բուլղարները զինված ուժով կարողացան Բեռլինի կոնգրեսի որոշմամբ Թուրքիային թողնված Արևելյան Ռումելիան գրավել և միացնել Բուլղարիային։ Դա ոգևորում էր շատերին և նրանք ձգտում էին նույն ձևով ազատագրել Հայաստանը։

«Արմենիա» թերթի մի խումբ համախոհներ 1887 թ. Լոնդոնում Կարապետ Հակոբյանի նախաձեռնությամբ հիմնադրեցին «Հայկական հայրենասիրաց ընկերությունը» (1891 թ. սկսում է կոչվել «Անգլո-հայկական կոմիտե»)։ Ընկերությունը 1888 թ. հոկտեմբերից սկսեց հայերեն և ֆրանսերեն հրատարակել «Հայաստան» երկշաբաթաթերթը՝ Հովհաննես Պրուսալյանի (Ժան Պրուսալի) տնօրինությամբ և Միհրան Սվազլյանի ու Ջեմս Մալզոմի խմբագրությամբ։

«Հայաստան» թերթը, գտնվելով անգլիական դիվանագիտության ազդեցության տակ, ձգտում էր շարժել եվրոպական տերությունների և դիվանագետ-

ների գումը հայերին օգնելու տրամադրություն ստեղծել։ Թերթը դիմումներ էր ուղղում պետական գործիչներին և տպագրում նրանց կարծիքները Հայկական հարցի վերաբերյալ։ Անգլիական պառլամենտում արծարծած խնդիրները և «Կապույտ» գրքի նյութերը լայն արձագանք էին գտնում «Հայաստանի» էջերում։ Գլադստոնը, որն այդ ժամանակ արդեն պաշտոնանկ էր, շարունակում էր հանդես գալ մարդասիրական և ազգերի ազատության մասին իր կեղծ հայտարարություններով։ Անգլիական դիվանագիտությունը, որ Բեռլինի վեհաժողովում Հայկական հարցի ձախողման գործում այնքան խարդախ դեր կատարեց, «Հայաստան» թերթի պատկերմամբ հանդես էր գալիս որպես հայ ժողովրդի միակ բարեկամն ու ազատարարը։

«Արմենիայի» շուրջը համախմբված գործիչները 1889 թ. կազմակերպեցին «Հայոց հայրենասիրական միությունը», որի ծրագրային հիմքը Ռ. Պատկանյանի «Վարդապետարան Հայաստանի ազատության» գրքույկն էր։ Միությունը կազմեց նաև 23 կետից բաղկացած կանոնադրություն։ Սակայն մինչև վերջն էլ չհրավիրվեց նախատեսված պատգամավորական ժողովը, չստեղծվեց հատուկ կենտրոնական ղեկավար օրգան։ Կազմակերպության գաղափարական ղեկավարը «Արմենիա» թերթն էր, իսկ Արևմտյան Հայաստանում գործնական կենտրոնը՝ Վանի մասնաճյուղը, որի ղեկավարն էր Փորթուգալյանի աշակերտ Մկրտիչ Ավետիսյանը։ 1894 թ. կազմված այդ մասնաճյուղի ծրագիր-կանոնագիրը պահանջ էր դնում պայքարի միջոցով «իրավունք ձեռք բերել, ինքզինք ազատորեն կառավարվելու»։

1896 թ. Վանի ազատագրական մարտերի ժամանակ Ավետիսյանը մոտ 1000 հոգուց բաղկացած խմբի գլուխ անցած հերոսական մարտեր էր մղում թուրք չարդարարների դեմ։ «Արմենիա» թերթը և նրա ստեղծած «Հայոց հայրենասիրական միությունը» պրոպագանդում էր անկախ Հայաստան ստեղծելու գաղափարը։ Այդ նպատակին հասնելու համար «Միությունը» ազատագրական պայքարի համար ընդունելի էր համարում բոլոր հնարավոր միջոցները. «Երբեմն զենքով, երբեմն փողով, երբեմն օտարի օգնությամբ»[64]։ Այդ հողի վրա էլ ստեղծվում է այն կազմակերպությունը, որի անդամները թերթի անունով կոչվեցին արմենականներ։ Նրանք հայրենասիրական կոչեր էին հռչակում, խնդիր դնում, պատրաստվել ընդհանուր ապստամբության և ազատագրվել սուլթանական լծից։

Արմենականները մերժում էին թուրքական լծի տակ գտնվող ժողովուրդների համատեղ ազատագրական պայքարի հնարավորությունը, Հայ ժողովրդի պայքարի հիմնական նպատակը համարում նրա անկախություն ձեռք բերելը։

Հանդես գալով հայ ազգային-ազատագրական պայքարի ջատագով, արմենականները չդարձան կազմակերպված, կուռ կուսակցություն։ Այնուհանդերձ նրանք զգալի դեր կատարեցին հայ ազատագրական պայքարի գաղափարախոսության և հասարակական մտքի զարգացման ասպարեզում։

* * *

XIX դարի 70—80-ական թվականներին ռուսական քաղաքներում և Եվրոպայում ուսում ստացած Անդրկովկասի երիտասարդության լավագույն ներ-

---

64 «Վարդապետարան Հայաստանի ազատության», Մարսել 1891, էջ 5։

կայացուցիչները բուռն կերպով ներգրավվում էին հեղափոխական շարժման մեջ։ Հեղափոխական նարոդնիկների շարքերում, օրինակ, ցարիզմի դեմ ակտիվ պայքար էին մղում Կ. Մամիկոնյանը, Ս. Կարդաշյանը, Գ. Աբազյանը, Հ. Մանուչարյանը, Թամարա Ադամյանը և ուրիշներ։ Սակայն 80-ական թվականների ռեակցիայի պայմաններում նարոդնիկությունը կազմալուծվում, դադարում է գոյություն ունենալ որպես հեղափոխական կազմակերպություն։ Նարոդնիկական ինտերնացիոնալիստական կազմակերպությունները թայթայվեցին, առաջացան ազգային խմբեր, որոնք կանգնած էին բուրժուական լիբերալիզմի դիրքերում։

Արևմտյան Հայաստանում ծայր առած ազգային-ազատագրական շարժումներն իրենց սոցիալ-դասակարգային բովանդակությամբ լինելով հակասուլթանական և հակաֆեոդալական, դեմոկրատական բնույթ էին կրում, ունեին առաջադիմական նշանակություն։ Այդ հողի վրա էլ Արևմտյան Հայաստանում առաջացան ազգային-ազատագրական գաղափարներ պրոպագանդող մի շարք խմբակներ, կազմակերպվեցին նաև ինքնապաշտպանական զինված ջոկատներ, որոնց մեջ ընդգրկվեցին մտավորականներ, գյուղացիներ, արհեստավորներ, մշակներ։

Արևմտահայերի ազգային-ազատագրական պայքարը մեծ արձագանք գտավ կովկասահայության մեջ։ Թուրքիայում տեղի ունեցող վայրագությունները մեծապես հուզում էին հայ զանգվածներին։ Կովկասում, չնայած ցարական կառավարության հետապնդումներին հայերը ոչ միայն նյութական օգնություն էին կազմակերպում իրենց եղբայրներին, այլև զինված խմբերով հաճախ անցնում էին սահմանը և օգնում արևմտահայությանը։ Այդ գործում ակտիվ դեր էին խաղում արտասահմանում և Թուրաստանում կազմակերպված մի շարք քաղաքական գաղտնի խմբակները, ընկերություններն ու միությունները, որոնցից հայտնի են «Ուժ», «Հայրենասերների միություն», «Երիտասարդ Հայաստան» և այլն։

Այդ շրջանում էլ սկսում են ձևավորվել հայ քաղաքական կուսակցությունները։ Առաջինը «Հնչակ» թերթի շուրջը համախմբված հայ ուսանողների ջանքերով 1887 թ. Ժնևում կազմակերպված «Հայ սոցիալիստ հեղափոխականների կուսակցությունն» էր, որն իր տպագիր օրգանի անունով կոչվեց Հնչակյան։ Նրա հիմնադիրները՝ Ավետիս Նազարբեկյանը (Նազարբեկ) և Մարո Վարդանյանը (Նազարբեկ), 80-ական թվականների սկզբներին Պետերբուրգի նարոդովոլյան կազմակերպությանն անդամակցած ուսանողներից էին, որոնք 1883 թ. սկզբներին Փարիզ էին մեկնել սովորելու։ Սորբոնի համալսարանում։ Փարիզում նարոդովոլցի Հովհաննես Լորիս-Մելիքյանի հետ միասին նրանք հանդիպեցին ռուս նշանավոր նարոդնիկ Պյոտր Լավրովին։ 1886 թ. ամուսիններ Ավետիս Նազարբեկյան և Մարո Վարդանյանը տեղափոխվել էին Շվեյցարիա՝ ուսանելու։ Ժնևի համալսարանում։ Այստեղ էլ նրանք Թուբեն Խանազատյանի, Գարրիել Կաֆյանի, Սաքո Աղամիրյանի, Հակոբ Մեղավորյանի և Հմայակ Խուշպայլյանի հետ հիմնադրում են Հնչակյան կուսակցությունը։

Ավ. Նազարբեկյանը թղթակցում էր Մարսելում հրատարակվող «Արմենիային», սակայն չհամատեղելով ռուս նարոդնիկներից ժառանգած գյուղացիական սոցիալիզմի գաղափարները «Արմենիայի» խմբագիր Մկրտիչ Փորթուգալյանի լիբերալ հայացքների հետ, խզում է կապերը այդ պարբերականից։

«Հնչակը» իր անդրանիկ խոսքն ուղղեց հայ ժողովրդի «կրթված ու հասկացող դասակարգի երիտասարդությանը, ելնելով այն հայացքից, թե լոկ նրա եռանդը, նրա խոսքը, նրա ուժը կարող է բարձրացնել Թուրքահայ ընդհանրության խեղդված ոգին և ժողովրդի ոտների տակ պատրաստել հաստատ հող հեղափոխական գործի հաջողության համար»[65]։

1888 թ. «Հնչակ» թերթում հրատարակված հնչակյանների առաջին ծրագրում նշված էր. «Մարդկության ներկա հասարակական կազմակերպությունն ունի իրեն հենարան՝ անարդարությունը, բռունցքն ու սուրկությունը։ Տնտեսական անհավասարության հողի վրա առաջացած ճնշողները ստեղծում են «մարդկային հարաբերությունների մեջ անհավասարության անարդարությունը», որ «Իրերու այդ կնճռոտ ու անիրավ վիճակը կարող է բարեկարգել միայն սոցիալիստական կազմակերպությունը... Սոցիալիստական կազմակերպությունն իրապես կպահպանե մարդկային բնական ու անհերքելի իրավունքները»[66], Սակայն այդ բոլորը համարվում էր նրա հեռավոր նպատակը։ Իսկ մոտակա նպատակն էր Արևմտյան Հայաստանում «ձեռք բերել ընդարձակ ռամկապետական, քաղաքական ազատություն և ազգային անկախություն»[67]։ Ըստ որում պետք է ստեղծվեր օրենսդիր ժողով ընդհանուր և ուղղակի քվեարկությամբ, ապա ապահովվում էր մամուլի, խոսքի, խղճի, ընկերությունների լիակատար ազատություն։ Այդ նպատակին հասնելու համար պետք էր ժողովրդական ապստամբության միջոցով «բռնի կերպով կերպարանափոխել, հեղաշրջել» գոյություն ունեցող Թուրքական բռնապետությունը[68]։ Հնչակյանները ռուս նարոդնիկներից որդեգրել էին տեռորը և պայքարի անարխիստական ձևերը։

«Հնչակը» մաքր բուրժուական սոցիալիզմի գաղափարներ պրոպագանդող թերթ էր, նա մերժում էր 61-րդ հոդվածի դերը, ձգտում էր հետևել ռուս վտարանդիական (էմիգրանտական) մամուլին, որը Ռուսաստանում ղեկավարում և ուղղություն էր տալիս հակացարական հասարակական մտքին։ «Հնչակի» նպատակն էր այդ նույն դերը կատարել Արևմտյան Հայաստանում։

Հնչակյան կազմակերպություններ են ստեղծվում Տրապիզոնում, Կ. Պոլսում, Բուլղարիայում և այլ վայրերում։ Ռուբեն Խանազատը, Շմավոնը (Գաբրիել Կաֆյան) և ուրիշներ այդ կազմակերպության ճանաչված պրոպագանդիստներն էին։ «Հնչակը» մայրենի լեզվով պրոպագանդում էր սոցիալիզմի գաղափարները, տեղեկություններ հաղորդում շահագործվող և շահագործող դասակարգերի, կապիտալիստական հասարակարգի տնտեսական ու քաղաքական կառուցվածքի և այլ հարցերի մասին։ Հնչակյանները ձգտում էին սոցիալիզմը կապել, ավելի շուտ հարմարեցնել արևմտահայ գյուղացիական շարժմանը, ազգային-ազատագրական պայքարին։ Ըստ էության, հնչակյանների հակացողությամբ սոցիալիզմը ռուս նարոդնիկական սոցիալիզմի ձևափոխված տարբերակն էր, որ նրանք ցանկանում էին վերակենդանացնել և հարմարեցնել Թուրքիայի պայմաններին։

Սակայն, սոցիալիստական գաղափարները, ինչ ձևով էլ հանդես գային,

---

65 «Հնչակ», 1887, № 1։

66 «Պատմություն Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցության», հ. Ա, Պեյրութ, 1962, էջ 32։

67 Նույն տեղում, էջ 33։

68 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 34։

լայն արձագանք էին գտնում երիտասարդության մեջ. Չերնիշևսկին, Գերցենը, Նալբանդյանը շարունակում էին մնալ երիտասարդությանը գաղափարական սնունդ տվող առաջնորդներ։ Ժնևի հայ ուսանողները՝ «Հնչակի» հիմնադիրներն ամբողջովին տարված էին ռուս վտարանդիների գաղափարներով։

Կա նմանություն «Հնչակի» առաջին համարների նյութերի և Գերցենի «Կոլոկոլի» միջև։ Թերթը ջերմ էջեր է նվիրել Չերնիշևսկու, Պ. Լավրովի և ուրիշ ռուս սոցիալիստների հիշատակին։ Չերնիշևսկու մահվան առիթով տպագրված հոդվածում գրված էր. «Նիկոլայ Գավրիլովիչը կրթել է ևս բավականաթիվ ռուսահայ երիտասարդներ, որոնք միշտ կրելով իրենց սրտում մեծ մարտիրոսի վեհ կերպարանքը և տոգորված խորին երախտագիտությամբ դեպի նա, ողբում են իրենց մեծ ուսուցչի անփոխարինելի կորուստը»[69]։ Հետևելով նարոդնիկների օրինակին, թերթը նշում էր, որ Եվրոպայի ժողովուրդները, տեսնելով կապիտալիզմի բերած «մեծամեծ շարիքները, աշխատում և գործում են այսօր կործանել նրանց անիրավ ռեժիմի կարգերը՝ հանուն սոցիալիզմի, աշակցել... կապիտալիզմի մուտք գործելուն մեր ժողովրդի մեջ,—հանցանք է»[70]։

Կուսակցության ղեկավար Ա. Նազարբեկը, հանդես գալով հնչակյանների ծրագրային դրույթների մեկնաբանությամբ, ցանկանում էր համոզել, թե «սոցիալիզմը դրսեկ հոսանք չէ հայ կյանքում, այլ ուսմունք, որը դրական հիմքեր ունի հայ իրականության մեջ, որտեղ անհատական արտադրության կից գոյություն ունեն ինչպես արհեստավորների, այնպես և գյուղացիների «համայնքներ»[71]։ «Հնչակը» կարևոր է համարում, մանավանդ, գյուղական համայնքների առկայությունը. դրանց մեջ նա տեսնում էր «հայ գյուղական համայնական, կոմունական կարգերի, հողատիրական կոմունական կերպերի հիմքերը։ Հայաստանում հարատևող գյուղահամայնքների մեջ ծրագրի մեկնաբանողը նշմարում էր գյուղացիական սոցիալիզմի հաղթության գլխավոր երաշխիքը։ «Մեր, սոցիալիստներիս, ամենագլխավոր հոգսերից մեկն է... նախազգուշացնել հայ ժողովրդին կապիտալիզմի ախտից,— գրում էր Նազարբեկը,—առաջն առնել Հայաստանում այդ ախտի մուտք գործելուն, կուսակցության «մոտավոր նպատակի», «ռամկավարական-քաղաքական ազատության իրականացումն այն պատնեշն է, որ պիտի արգելք դառնա Հայաստանում կապիտալիզմի ներմուտին և պատվանդան լինի «հեռավոր նպատակի»—սոցիալիզմի կառուցման համար»։

Նարոդնիկ-հնչակյանները, կտրված հայ իրականությունից, չէին ցանկանում տեսնել, որ կապիտալիզմը դեռևս XIX դ. առաջին կեսից մուտք էր գործել հայ իրականության մեջ և 80-ական թվականներին բուրժուական հարաբերությունները թե՛ տնտեսական և թե՛ հասարակական-քաղաքական կյանքում լուրջ փոփոխություններ էին մտցրել։ Ինչպես ռուս նարոդնիկները, հնչակյանները էլ ջանում էին «ապացուցել», որ սոցիալիզմը կարելի է իրականացնել առանց կապիտալիստական արդյունաբերության։ Նրանք գտնում էին, որ «Սոցիալիզմն իր իրականացման համար ունի և ուրիշ դրական հիմք հայ ժողովրդի մեջ։ Հայտնի են հայ գյուղական համայնական կարգերը, հողատիրության կոմունական կերպերը...»։ Ապա «Հնչակը» այն միտքն էր քարոզում, որ

69 «Հնչակ», 1889, № 4։
70 «Հնչակ», 1888, № 1։
71 «Հնչակ», 1889, № 1—2։

անհատ գյուղացին չկարողանալով դիմանալ կառավարության ճնշումներին, «միանում է գոյություն ունեցող գյուղական համայնքի հետ, իր հողը դարձնելով սեփականություն այդ համայնքի... ավելի դիմացկուն լինելով իբրև հավաքական ուժ»։ Այս ուղիով, ըստ «Հնչակի», անհատական սեփականությունը դառնում է «սեփականություն համայնքի, հայտնվում է ամենահաստատ հիմք սոցիալիզմի ամենագլխավոր պահանջի աջողակ իրագործման—դարձնել ճաճրական, ճավաքական, ճաճրաժողովրդային սեփականության արդյունագործության ամենանշանավոր գործիքներից մեկը—հողը»։ Եվ, վերջապես, «Հնչակի» նարոդնիկական ուտոպիստական սոցիալիզմի գաղափարն այնպիսի բացարձակ աստիճանի էր հասցվում, որ համոզմունք էր հայտնվում, թե Հայաստանում այդ հիմքի վրա «սոցիալիզմը ներկայանում է մեզ իր ամենակատարելագործված կերպարանքով»[72]։ Ահա թե ինչ աստիճանի էր աղավաղվում սոցիալիզմի ուսմունքը հնչակյանների մոտ։ Միանգամայն ակնհայտ է, որ հնչակյանների նարոդնիկական սոցիալիզմը ոչինչ ընդհանուր բան չուներ մարքսիզմի հետ։

Հնչակյաններն ամբողջովին ընդունում էին նարոդնիկ-անարխիստների բակունինյան պայքարի մեթոդները, բունտարարությունը, տեռորը։ Հնչակյանները Հայկական հարցի լուծման հնարավորությունն անխուսափելիորեն կապում էին ցուցարարությունների և զինված ելույթների հետ։ «Միայն այդ դեպքում է, որ հակառակ իր կամքի, գոռոզ Եվրոպան, տեսնելով իր խաղաղությունը խախտված, պարտավորված կլինի վավերացնել հայ ժողովրդի պահանջները»[73]։

Սակայն, եթե նարոդնիկությունը 70-ական թվականներին հեղափոխական և առաջադեմ ուժ էր, ապա «Հնչակի» ասպարեզ գալու ժամանակ այն քայքայվել էր և վերածվել տեռորիստական խմբի, որը հեղափոխական շարժման մեջ հետադիմական դեր էր կատարում։ Գ. Պլեխանովի «Մեր տարաձայնությունները» աշխատությունը, «Աշխատանքի ազատագրության» խմբակը, հսկայական անդունդ էին առաջացրել հեղափոխական պայքարի նոր ուժերի և նարոդնիկության միջև։ Հանդես էր եկել հեղափոխական բանվոր դասակարգը, որը սոցիալական պայքարը դնում էր մարքսիստական, գիտական սոցիալիզմի հիմքի վրա։

Եվ սկսած 1891 թ. կյանքի ակնառու փաստերն ստիպեցին հնչակյաններին ընդունել բուրժուական հարաբերությունների զարգացման անհրաժեշտությունը հայ իրականության մեջ («Հնչակը» մինչև անգամ այն միտքն էր հայտնում, որ հայ ժողովուրդը միայն կապիտալիզմի զարգացման մեջ կարող էր գտնել իր տնտեսական ուժը[74]։

Եթե մինչ այդ հնչակյանները Թուրքիան համարում էին հետամնաց ֆեոդալական երկիր, ապա այժմ այն դիտում էին որպես կապիտալիզմի ոլորտը թևակոխած մի պետություն, որտեղ կատարվում էր «գյուղատնտեսական և համքարական հին եղանակների» քայքայում։ Մինչև 90-ական թվականները «գյուղացիական սոցիալիզմ» դավանող «Հնչակը» եկավ նույնիսկ այն եզրա-

72 «Հնչակ», 1888, № 1։
73 «Հնչակ», 1888, № 2 և 3։
74 Տե՛ս «Հնչակ», 1891, № 15։

կացության, թե դյուղացիությունն իր տնտեսական պայմանների բերումով «ընդունակ չէր յուրացնելու սոցիալիզմի գաղափարները»[75]։

1897 թ. նոր ծրագրով Հնչակյան կուսակցությունն արդեն հավաստիացնում էր, թե Թուրքիայի արդյունաբերական քաղաքներում հայ գործարանային բանվորների թիվը «տասնյակ հաղարների է հասնում»[76]։ Հնչակյաններն սկսում են նույնիսկ պնդել, թե արևմտահայ ժողովուրդն այժմ արդեն թեակոխել է այն շրջափուլը, երբ կարող է և պետք է առաջ շարժվի եվրոպական պրոլետարիատի հետ համաքայլ։ Ինչպես դեմոկրատական սոցիալ-դեմոկրատների տեսական օրգան «Դիր Նոյե ցայտ» ամսագրում գրում էր Ավ. Նազարբեկյանը, հնչակյանները տարված էին այն մտքով, թե «սոցիալիստական կուսակցությունները կարող են իրենց բարձրացրած ձայնով ազդեցություն գործել Եվրոպայի հասարակական կարծիքի և Եվրոպական պետությունների վրա՝ օգնության հասնելու արյան մեջ խեղդվող հայ ժողովրդին՝ Հայկական հարցի լուծման համար»[77]։

Հնչակյաններն ընդունում էին երկու հակադիր դասակարգերի՝ հայ բուրժուազիայի և բանվոր դասակարգի հանդես գալը[78]։ Նրանք համոզվել էին նաև գյուղական համայնքի մասին ռուս նարոդնիկներից որդեգրած տեսության անհաստատ լինելու մեջ։ Եվ, վերջապես, նրանք ընդունում էին, որ հեղափոխականները պետք է հետևեն Մարքսի տեսությանը և այն դիտեն որպես միակ ճշմարիտ գիտություն։ Այս բոլորը, սակայն, ընդունում էին ձևականորեն. մարքսիզմի ոգին ըստ էության նրանց համար մնում էր խորթ ու անհասկանալի։

Հայ ժողովրդի ազատագրման գործում Հնչակյանությունը կանգնում է երկվության առջև. նրա մոտակա նպատակն էր, ազգայնական-նարոդնիկական գործելակերպով, բունտարարական, տեռորիստական մեթոդներով ազատագրել հայ ժողովրդին Թուրքական լծից, իսկ հեռավոր նպատակը՝ սոցիալիզմի կառուցումը։ Նման մոտեցումն, ըստ էության, ընդհանուր ոչինչ չուներ մարքսիզմի հետ։ Հնչակյանների ծրագրում որպես նպատակ նշվում էր «Հեղափոխել և ոչնչացնել միապետական կարգերը, փրկել հայ ժողովուրդն իր ընդհանուր ստրկական դրությունից... ստեղծել քաղաքական պայմաններ, որոնք աշխատավոր դասակարգին միջոց տան ազատ կերպով արտահայտելու իր ձգտումներն ու պահանջները... դյուրացնելու նրա այն բոլոր հասարակական ջանքերը, որոնք պետք է ամեն տրամադրելի հասարակական պայմանների միջոցով նպաստեն նրա առաջխաղացությանը դեպի հեռավոր նպատակը»[79]։

Հնչակյանները փաստորեն ձգտում էին Թուրքիայի, Պարսկաստանի և Ռուսաստանի հայկական շրջաններից ստեղծել մի պառլամենտական պետություն, որի մեջ պետք է մտնեին նահանգական ինքնավար մարզերն ընդհանուր ընտրական իրավունքով։ Այս գաղափարը համահնչուն էր լիբերալ-բուրժուական տեսակետին։ Նման կարգեր ստեղծելուց հետո հականալի չէր, թե «հեռավոր» կոչվող նպատակը՝ սոցիալիզմը, ինչ ձևով պետք է իրականացվեր։

---

75 «Հնչակ», 1891, № 14, էջ 6։

76 «Մրագիր Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցության», Լոնդոն, 1897, էջ 32 և հաջ.

77 «Die Neue Zeit», 1895—1896, էջ 501։

78 Տե՛ս «Հնչակ», 1891, № 16։

79 «Մրագիր Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցության», էջ 5։

Թեև հայկական որոշ շրջաններ մեծ հույսեր էին կապում 61-րդ հոդվածի հետ և սոհասարակ քարոզում էին եվրոպամոլություն, ապա «Հնչակը» մերկացնում էր եվրոպական դիվանագիտության շահամոլությունն ու գաղութարարական քաղաքականությունը։ Բայց այդ երկար չտևեց։ Իրեն հատուկ երկվությամբ «Հնչակը» շուտով կառչեց 61-րդ հոդվածին և սկսեց գովաբանել այն։ Իրեն սոցիալիստ կոչող Ռուբեն Խանազատյանը կուսակցության հանձնարարությամբ 1891 թ. Ժնևից մեկնում է Երուսաղեմ, սուլթանի կողմից այնտեղ աքսորված Մկրտիչ Խրիմյանին Եվրոպա փոխադրելու և ապա Հայաստանում նրան հեղափոխական շարժման գլուխ կանգնեցնելու նպատակով[80]։ Խրիմյանը, սակայն, ընդառաջ չգնաց նրանց՝ ըստ էության արկածախնդրական ծրագրին։ Խանազատը, որ իր հիշողությունները գրել է Հնչակյան կուսակցությունից հեռանալուց հետո, իրենց գործունեությունը «երիտասարդ մոլորություններ» է համարում։

(Հնչակյանները արևմտահայերի ազատության միակ ելքը համարում էին ապստամբությունը, որը, սակայն, ըստ նրանց, իրականացվելու էր ազգայնական սկզբունքներով, հաշվի չէր առնվում այն իրավիճակը, որ հայերն ամենուր ապրում էին մեջ ընդ մեջ, շրջապատված Թուրք, քուրդ և այլ ազգերով։ Հայկական շարժումները մյուս ճնշված ժողովուրդների պայքարից անջատելը և հայերի համար առանձին բարենորոգումներ պահանջելը, ինքնըստինքյան ֆշնամական տրամադրություն էին ստեղծում հարևանների շրջանում։ Անտեսելով այդ ամենը, հնչակյանները կոչ էին անում մտնել ժողովրդի մեջ, կազմակերպել նրան և ապստամբություն բարձրացնել։ Նրանք ելնում էին բակունինյան այն սկզբունքից, թե ժողովրդին պետք է ապստամբելու ազդանշան տալ և նա ինքը գիտի, թե հետո ինչ պետք է անի։ Հնչակյանների ապստամբական ծրագիրն անարխիստական սկզբունքի վրա էր կառուցված։)

Բնորոշ է և այն, որ սկզբում հնչակյանները, դեմ լինելով եվրոպական տերությունների միջամտությանը, հետագայում իրենք էին որոնում այդ միջամտության հնարավորությունները։ Երբ 1890 թ. հունիսի 18-ին տեղի ունեցած էրզրումի հայերի և Թուրքական զորքերի բնդհարումը եվրոպական դիվանագետներն անտարբերությամբ ընդունեցին, հնչակյանները Ռ. Խանազատին ուղարկեցին Կ. Պոլիս այնտեղ ցույց կազմակերպելու «հենց սուլթանի մայրաքաղաքում, դեսպանների քթի տակ»։ Գում-Գափուի ցույցը տեղի ունեցավ 1890 թ. հուլիսի 15-ին, բայց Խանազատը, կազմակերպելով ցույցը, դրա նախօրյակին հեռացել էր Կ. Պոլսից, և այն սկսվեց նրա բացակայությամբ։ Ցույցը վերջացավ անհաջողությամբ և Աբդուլ Համիդ II-ին նոր առիթ տվեց ուժեղացնելու հալածանքներն ու չարդերը հայ աշխատավորների նկատմամբ։

Ստեղծված ներքին և արտաքին պայմանները գնալով ծանր վիճակ էին ստեղծում հայ ժողովրդի համար։ 90-ական թվականներին սուլթանի կողմից կազմակերպված հայկական չարդերը շուրջ 300000 մարդկային զոհեր խլեցին արևմտահայերից, միաժամանակ պատճառ դառնալով նրանց զանգվածային արտագաղթի դեպի Բալկանյան երկրներ, Եգիպտոս ու Ամերիկա։ Այդ ամենը խոր պատկերում առաջացրեց հնչակյան կուսակցության շարքերում։ 1896 թ. Լոնդոնում կայացած հնչակյանների առաջին ընդհանուր ժողովում արևմտահայ պատգամավորների մեծ մասը լքեց կուսակցության շարքերը։ Անցնելով

80 Տե՛ս Ռ. Խանազատ, Հիշողություններ Խրիմյանի մասին, Թիֆլիս, 1908, էջ 30։

լիբերալ ռեֆորմիզմի կողմը, հնչակյան այդ պատգամավորներն անջատվեցին Ավ. Նազարբեկյանի գլխավորած հին հնչակյաններից՝ հանդես գալով հետագայում որպես «վերակազմյալ» հնչակյանների կուսակցություն։ Իրենց գործունեության կայան դարձնելով Եգիպտոսը, 1897 թ. «վերակազմյալները» հրատարակեցին «Մարտ» օրգանը, իսկ 1898 թ. Լոնդոնում՝ «Նոր կյանք» պարբերականը։

Հին հնչակյանների և «վերակազմյալների» ներկուսակցական տարաձայնությունները թեպետ սրվել էին կուսակցության ծրագրի սոցիալիզմին թեր և դեմ ուղղությունների շուրջը, սակայն իրապես պայքարը տեղի էր ունենում կուսակցության լիբերալ և դեմոկրատական կողմնորոշում ունեցող հատվածների միջև։ Փաստորեն պատգամավորական ժողովի մեծամասնությունը դժգոհ էր կուսակցական կենտրոնի ղեկավարությունից, աչքի առաջ ունենալով գլխավորապես Հայկական հարցի լուծման առաջ ստեղծված քաղաքական փակուղին։ Հնչակյանները թարգմանեցին և հրապարակեցին Կ. Մարքսի և Ֆ. Էնգելսի մի շարք աշխատություններ։ Նրանք իրենց հայտարարում էին սոցիալիստներ, սակայն սոցիալիզմը նրանց համար հեռավոր նպատակ էր։ Դասակարգային պայքարի խնդիրը նրանք շրջանցում էին և առաջնությունը տալիս ազգային հարցին։ Ըստ էության մանր-բուրժուական հնչակյան կուսակցությունն իր ծրագրային խնդիրն էր համարում «հայկական հեղափոխության» միջոցով և եվրոպական տերությունների օգնությամբ Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումը։ Այդ նպատակով նրանք կազմակերպում էին հակակառավարական ելույթներ ու ցույցեր, որպեսզի եվրոպական դիվանագիտության ուշադրությունը բևեռվի Հայկական հարցի վրա։ Մինչդեռ հակասուլթանական ընդհանուր շարժումից կտրված այդ ելույթները կառավարության կողմից հեշտությամբ ճնշվում, ջախջախվում էին, իսկ եվրոպական դիվանագետները մնում էին դիտողի դերում։

Միաժամանակ հնչակյանների գործունեությունը Կովկասում խանգարում էր բանվոր դասակարգի և աշխատավորության շրջանում ինտերնացիոնալիստական գաղափարների կոփմանը և սոցիալական ու ազգային-ազատագրական պայքարի միասնական ճակատ ստեղծելուն։

Անդրկովկասում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումն ու դասակարգային պայքարի սրումն առաջացրին նոր հակամարտություններ։ Պրոլետարական-աշխատավորական մասսաների ելույթներն ու պայքարն աճող ճնշումների ու շահագործման դեմ գնալով ուժեղացավ և հանգեցրեց բոլոր ճնշվածների միավորմանը ինտերնացիոնալիզմի դրոշի տակ։ Շահագործող դասակարգերի և հայ բուրժուազիայի համար նացիոնալիզմը դարձավ դասակարգային պայքարը թուլացնելու, աճող պրոլետարական շարժումները կասեցնելու զենք։ Այդ նպատակի համար նա օգտագործում էր մամուլը, հասարակական ու քաղաքական կազմակերպությունները։

* * *

1890 թ. Կովկասում կազմակերպվեց «Հայ հեղափոխականների դաշնակցություն» բուրժուա-նացիոնալիստական կուսակցությունը, որը հանդես եկավ որպես բուրժուազիայի ազգային շահերի պաշտպան։ Հայ բուրժուազիան և նրա կուսակցությունը ժողովրդական լայն մասսաների աջակցությունն ստանալու համար իրենց հռչակեցին համազգային շահերի արտահայտիչներ։ Դաշնակ-

ցությունը որդեգրեց լիբերալ նարոդնիկության գործելակերպը և հատկապես անարխիստական ամբոխավարությունն ու տեռորը։ Նրա հիմնադիրները նարոդնիկությանը հարող Պետերբուրգի և Մոսկվայի ուսումնական հաստատություններում սովորող հայ ուսանողներից էին։ Ուսանողներ Ստեփան (Ռոստոմ) Զորյանը և Մարտին Շաֆիրյանը մտադիր էին հիմնել մի կազմակերպություն, որը պետք է զբաղվեր Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման խնդրով։ Մինչ այդ հայ ուսանողների մեջ տարածված էին արմենականների և հնչակյանների գաղափարները, սակայն հայ ուսանող երիտասարդությունն առավելապես տգեղորված էր բուլղարական ազգային-ազատագրական շարժումներով։ Բալկանյան ժողովուրդների հայդուկային շարժումը լայն արձագանք էր գտնում հայ ուսանողության շրջանում։ Այդ օրինակով հայ ուսանողներն իրենց հավաքույթներում քննարկում և ծրագրեր էին կազմում Արևմտյան Հայաստանում հայդուկային շարժում առաջացնելու և հայերին սուլթանի լծից ազատագրելու համար։

Սակայն ուսանողների մյուս խումբը, որ սերտ կապեր ուներ ռուսական հեղափոխական շարժման հետ, դիմադրում էր այդ ծրագրին և մերժում անջատ հայկական շարժում սկսելու պահանջը։ Նրանք գտնում էին, որ հայերը թվով փոքր են և «անջատվել Ռուսաստանի հեղափոխական մեծ շարժումից, նշանակում է շեղվել հեղափոխական ճանապարհից և կորստյան մատնվել»[81]։

Այդ կարծիքին չէր, սակայն, հայ երիտասարդների նարոդնիկական այն խումբը, որ գործում էր Թիֆլիսում։ Խմբի մեջ էր Ք. Միքայելյանը, որը Ս. Զավարյանի, Ս. Զորյանի, Մ. Շաֆիրյանի և ուրիշների հետ Թիֆլիսում հիմնարկեց «Հայ հեղափոխական դաշնակցություն» կուսակցությունը։ Այդ կազմակերպության համար նացիոնալիստական ամբոխավարական շարժումը, որի ոգին տեռորն էր, դարձավ կարևոր խնդիր։

Վ. Ի. Լենինը «Ռուսական սոցիալ-դեմոկրատների խնդիրները» աշխատության մեջ նշել է, որ «նարոդովոլականի համար քաղաքական պայքարի հասկացողությունը նույնական է քաղաքական դավադրության հասկացողության հետ... Բլանկիզմի, դավադրականության ավանդույթները նարոդովոլականների մոտ սարսափելի ուժեղ են, այնքան ուժեղ, որ նրանք քաղաքական պայքարը չեն կարող պատկերացնել այլ կերպ, քան քաղաքական դավադրության ձևով»[82]։ Նա դեռևս 1897 թ. նշում էր «որ դավադրությունների ժամանակը վաղուց անցել է, որ քաղաքական պայքարը դավադրության հանգեցնել՝ նշանակում է մի կողմից այն անչափ նեղացնել, իսկ մյուս կողմից ընտրել պայքարի ամենաանհաջող ձևերը»[83]։ Այդ հարցին Վ. Ի. Լենինն անդրադարձավ նաև ՌՍԴԲԿ II համագումարի բանաձևերի նախագծում։ Նա գրում էր, որ տեռորը «որպես քաղաքական պայքարի եղանակ, որը վերին աստիճանի աննպատակահարմար է ներկայումս, լավագույն ուժերին կտրում է կազմակերպական և ագիտացիոն... աշխատանքից, թալանում է հեղափոխականների կապը բնակչության հեղափոխական դասակարգերի մասսաների հետ, թե՛ իրենց իսկ հեղափոխականների և թե՛ ընդհանրապես բնակչության մեջ ամենաթույլ պատ-

---

81 Ան. Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. Բ, էջ 9։

82 Վ. Ի. Լենին, Երկ, հ. 2, էջ 573—574։

83 Նույն տեղում։

կերացումներ է տարածում ինքնակալության դեմ պայքարի խնդիրների ու եղանակների մասին»[84]։

1891 թ. մայիսից սկսեց լույս տեսնել դաշնակցության օրգան «Դրոշակ» թերթը։ Նրա ընդարձակ առաջնորդողում բացատրվում էր այդ կուսակցության նպատակը՝ ազատագրել հայ ժողովրդին թուրքական լծից։ Դատողություններ էին արվում այն մասին, թե հայ ժողովրդի ազատագրությունը հնարավոր չէ ապահովել սոսկ դիվանագիտական ճանապարհով։ Գտնում էին, որ անհրաժեշտ է դիմել նաև ապստամբության։ Միաժամանակ թերթը հանդես էր գալիս որպես սոցիալիստական գաղափարների կատաղի թշնամի և մերժում Արևմտյան Հայաստանում այդ գաղափարների տարածման հնարավորությունը։ Եթե հնչակյանները սոցիալիզմն ընդունում էին որպես հեռավոր նպատակ, ապա դաշնակցականները ի սկզբանե հանդես էին գալիս մարքսիզմի և սոցիալիստական ուսմունքի դեմ։ Հայ կապիտալիստներ Ա. Ծատուրյանը, Ա. Մանթաշյանը և ուրիշներ դաշնակցությանը նյութապես սատարելու իրենց խոստումը պայմանավորում էին այն պահանջով, որ այդ կուսակցությունը հետամուտ չլինի սոցիալական խտրականության[85]։

Կուսակցության զեկավարությունը պաշտպանում էր այն հայացքը, թե ազգության դասակարգային շահերը նահանջում են նրա ընդհանուր շահերի առաջ։ Եվ պատահական չէ, որ «Մանիֆեստ» կոչված իր կոչը դաշնակցությունն ուղղում էր հայ հասարակության բոլոր խավերին, հորդորելով նրանց կանգնել մի միասնական դրոշի տակ։ Կապեր որոնելով հայ բուրժուազիայի հետ և նյութական ակնկալություններ ունենալով նրանից, դաշնակցականները համագործակցության հրավեր էին հղել նաև հայկական լիբերալիզմի հեղինակավոր պարագլուխ Գր. Արծրունուն։ Թիֆլիսում հնչակյաններ Ռ. Խանազատյանը և Հ. Մեղավորյանը ոչ միայն միացան նորաստեղծ դաշնակցությանը, այլև Օդեսայում ու Բուլգարիայում գործելիս հանդես եկան որպես դաշնակցության անդամներ, մինչև որ 1891 թ. հնչակյան կենտրոնը չեղյալ հայտարարեց կուսակցությունների միավորման մասին դաշնակցությանը տված նրանց համաձայնությունը։

«Հայ հեղափոխականների դաշնակցությունը» կազմակերպվեց ոչ միայն վերասերված նարոդնիկների և լիբերալների համագործակցությամբ, այլև պահպանողականների աջակցությամբ՝ ինչպիսիք էին Ս. Թարխանյանը, Ս. Հախումյանը և ուրիշներ։ 1892 թ. ամռանը՝ Թիֆլիսում կայացած կուսակցության ընդհանուր անդրանիկ համագումարում նախագահ ընտրված Լ. Սարգսյանը, հանդես գալով հաշվետու զեկուցումով, պահանջում էր առաջիկայում ևս մնալ ազգայնական քաղաքականության դիրքերում։ Համագումարը խրախուսելի համարեց տեղական կազմակերպության մարտական նախաձեռնությունը, այն չկաշկանդելով կենտրոնի մշակած պլաններով և հրահանգներով։ Դրանով սանձազերծվում էին տեղական խմբերի անարխիստական գործողությունները, խրախուսելով նրանց կազմակերպած ահաբեկումները։ Անհրաժեշտ համարվեց ընդունել զինապահեստներ պայթեցնելու, կամուրջներ ավերելու, իշխանության ապարատը կազմալուծելու տակտիկան՝ թուրք կառավարությանը դիջումների հարկադրելու նպատակով։ Երբեմնի նարոդովոլցի Հ. Լորիս-Մե-

84 Վ. Ի. Լենին, նույն, հ. 7, էջ 316։

85 Տե՛ս «Հայրենիք» ամսագիր, 1927, № 2, էջ 116։

լիքյանն առաջարկում էր սուլթանի ապարանքը կործանելու նպատակով պատրաստել ռումբերով լի մի օդապարիկ։ Ենթադրվում էր, որ նման ակտը կարող էր Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածն իրագործելու հարկադրանք դառնալ մեծ տերությունների համար։

Անաբեկչական գործունեության գաղափարը նոանդուն պաշտպանություն գտավ, մանավանդ, Տիգրան Օքոնյանի և Արամ Արամյանի կողմից։ Արամ Արամյանը, նույնպես մերժելով ընդհանուր ապստամբության գաղափարը, շեշտում էր պարտիզանական կռիվների և անհատական տեռորի անհրաժեշտությունը։ Միաժամանակ համագումարը գտնում էր, որ ծրագրում խոսք չպետք է լինի «սոցիալիզմի» մասին, քանի որ «Հայաստանի քաղաքական ու տնտեսական ազատության» պահանջը բավական է հեկյանների հետ միություն ստեղծելու համար։

Դաշնակցության ծրագրային սկզբունքները մշակվեցին 1890—1894 թվականների ընթացքում։ Նախապես ծրագրային իրենց նպատակը համարելով ապստամբության միջոցով «Տաճկահայաստանում ձեռք բերել քաղաքական և տնտեսական ազատություն», հետագայում դաշնակցությունը նահանջեց այդ դիրքերից և սահմանափակվեց սահմանադրական Թուրքիայի կազմում արևմտահայերի համար տեղական ինքնավարության պահանջով միայն։ Գալով ապագա Հայաստանի քաղաքական կարգերին՝ ծրագիրը շեշտում էր «ռամկավարական կառավարություն» ունենալու պահանջ։

Երագրի անորոշ դարձվածքների հեղեղատում սոցիալիզմի խնդիրը բոլորովին անտեսված էր։ Երագիրն անտեսում էր Արևմտյան Հայաստանում սաղմնավորվող բուրժուական հարաբերությունները։ Նա տարբերություն չէր տեսնում «փողատիրոջ», «վաճառականի» և «վաշխառուի» միջև։ Դրամատերերից նպաստներ ակնկալող ծրագիրը կուսակցության դռները լայնորեն բացում էր ունևորների առջև, խտրություն չդնելով հարուստի ու աղքատի, ունեզորի և ընչազուրկի միջև։ Թեև խոսվում էր հայ գյուղացիության, «համայնական սեփականության» և «համայնական աշխատանքի» պատենական ավանդները պահպանելու մասին, այնուամենայնիվ, հանուն Արևմտյան Հայաստանի քաղաքական ազատության, ծրագիրը քրտնաջան գյուղացուն չէր տարբերանշում ազգակից հարստահարիչից։ Տիրող կարգերին դիմադրելու համար Թուրքիայում կարևոր էր համադեմոկրատական ճակատ կազմելու խնդիրը, սակայն դաշնակցության ազգայնամոլությունը հանգեցնում էր հայկական մեկուսացած պայքարի գաղափարախոսության։ Հրաժարվելով դասակարգային պայքարի գաղափարից և հորջորջելով իրեն ժողովրդական կուսակցություն, դաշնակցությունը գառնում էր դասակարգային տարբերությունը մերժող, զուտ ազգայնական գաղափարախոսություն քարոզող կուսակցություն։

Ավելի լայն գործունեություն ծավալելու նպատակով, «Դրոշակը» Թիֆլիսից փոխադրվեց Ժնև։ Եթե Թիֆլիսի «Դրոշակը» բացարձակապես մերժում էր սոցիալիզմի գաղափարը, ապա Ժնևյան «Դրոշակը» սկսում է փետրավորվել սոցիալիստական ֆրազներով։ Սակայն այդ չէր փոխում դաշնակցության բուրժուանացիոնալիստական էությունը, ոչ էլ այն, որ նրա մեջ էին մտնում բանվորներ, գյուղացիներ և արհեստավորներ։ Վ. Ի. Լենինը Կոմինտերնի II կոնգրեսում խոսելով բրիտանական բանվորական կուսակցության մասին, նշել է. «Իհարկե, Բանվորական կուսակցությունը մեծ մասամբ կազմված է բանվորներից։ Սակայն կուսակցությունն իսկապես քաղաքական բանվորական

կուսակցություն է, թե ոչ—դա կախված է ոչ միայն այն բանից, թե կազմված է արդյոք կուսակցությունը բանվորներից, այլ նաև այն բանից, թե ո՞վ է ղեկավարում նրան, և ո՞րն է նրա գործողությունների ու նրա քաղաքական տակտիկայի բովանդակությունը։ Միայն այս վերջինն էլ որոշում է, թե արդյոք մենք մեր առաջ ունենք պրոլետարիատի իսկական քաղաքական կուսակցություն։ Այս միակ ճիշտ տեսակետից Բանվորական կուսակցությունը ամբողջովին բուրժուական կուսակցություն է, որովհետև թեև նա կազմված է բանվորներից, բայց նրան ղեկավարում են ռեակցիոներները և այն էլ ամենավատ ռեակցիոներները, որոնք գործում են միանգամայն բուրժուազիայի ոգով. դա բուրժուական կազմակերպություն է, որը գոյություն ունի՝ անգլիական նոսկենների և Շայդեմանների օգնությամբ բանվորներին սիստեմատիկաբար խաբելու համար»[86]։

Լենինյան այս բնորոշումն առավելապես վերաբերում է դաշնակցության, որպես քաղաքական կուսակցության։

Դաշնակցությունը ժխտելով դասակարգային պայքարը, ազգային-ազատագրման խնդիրը դիտում էր սոցիալական հեղափոխությունից անկախ։ Հայ ժողովրդի ազատագրման հարցը կապելով իմպերիալիստական տերությունների շարաբաստիկ միջամտության հետ, կիրառելով գործունեության արկածախնդրային ձևեր ու միջոցներ, հայերի պայքարն անջատելով ճնշված ժողովուրդների համընդհանուր պայքարից, դաշնակցությունը հայ ժողովրդին կանգնեցնում էր փակուղու առջև։ Նրա հրահրած անջատ ելույթները, Եվրոպայի հայանպաստ միջամտության ապարդյուն ակնկալությունները, հայկական ինքնավարություն ստեղծելու անհիմն հույսերը ոչ մի արդյունք չտվեցին, կազմալուծեցին հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը։ Իր գործունեությամբ դաշնակցությունը հայ բանվորներին և գյուղացիությանը շեղում էր հեղափոխական պայքարի ուղուց, ձախողում նրանց սոցիալական և ազգային-ազատագրական պայքարը, ամբողջովին արտահայտում բուրժուազիայի շահերը։ «Կովկասի հայ բուրժուազիան,— գրել է Ստ. Շահումյանը,—քնականորեն «Դաշնակցություն» կուսակցության մեջ տեսնում էր իր հարազատ զավակին, իր լավագույն դաշնակցին, իր շահերի լավագույն արտահայտիչն ու պաշտպանին, և այդ պատճառով բոլոր ուժերով, նյութապես և բարոյապես, ոչակցում էր այդ կուսակցությանը»[87]։

Սակայն դաշնակցությունն այդ շրջանում կարողացավ օգտագործել հայ ժողովրդի ազգային զգացումները, թուրքական բիրտ լծից ազատագրվելու նրա բուռն ցանկությունը և իր կողմը գրավել բավական թվով աշխատավորական տարրեր։ Դրանց մի մասը, հետո համոզվելով դաշնակցության բուրժուանացիոնալիստական քաղաքականության մեջ, երես թեքեց նրանից և կանգնեց հեղափոխական պայքարի ուղու վրա։ Ուշագրավ է, որ ազատագրության պայքարի շարքային անդամները նշանակություն չտալով այս կամ այն կուսակցության գործունեությանը, մտահոգված էին միայն և միայն հայ ժողովրդի ազատագրման խնդրով։

Ինչ խոսք, որ արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժումը հայ ժողովրդի ընդերքից էր առնում մարտական իր եռանդն ու թափը։ Շարժման

86 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 31, էջ 313։
87 Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 1, էջ 369։

առաջնորդող ուժերը հայ գյուղացիական զանգվածներն էին և արհեստավորությունը, որոնց ծոցից դուրս եկած ֆեդայիները ազատագրական շարժման մարտական ուժն էին։ Ազգային-ազատագրական շարժման բուն նպատակը հողային հարցի լուծումն ու սոցիալական ազատագրումն էր։

Անշուշտ Թուրքիայի տնտեսական-քաղաքական հետամնացությունը, երկրում բնակվող ժողովուրդների կուլտուրական մակարդակի խիստ տարբերությունները, տիրող բռնապետական կարգերի դեմ համադեմոկրատական շարժման բացակայությունը այն օբյեկտիվ պատճառներն էին, որ արևմտահայերի ազատամարտը դնում էին ծանր կացության մեջ։ Իհարկե, կուսակցությունները չեն մեղավոր «որ հայ ժողովրդի պատմական վիճակը այդքան անագորույն է, ոչ մի կուսակցություն չի կարող ժողոքը դրախտ դարձնել,— ասում է Ստ. Շահումյանը,— բայց կուսակցությունները ստեղծվում են հենց նրա համար, որ ըստ կարելույն լավացնեն ժողովրդի դրությունը, որ խելացի կերպով առաջնորդեն մասսաներին և տանեն նրանց ազատության ճանապարհով»[88]։ XIX դարի վերջին XX դարի սկզբներին արևմտահայերի ազատագրական շարժման դրոշը պարզած կուսակցությունները, այդ թվում մասնավորապես դաշնակցությունը, իրոք, չկարողացան խելացիորեն առաջնորդել ժողովրդական զանգվածներին ազատության ճանապարհով։

88 Ստ. Շահումյան, Երկ, հ. 3, Երևան, 1978, էջ 48։

[redacted]